

HORASAN'IN COĞRAFİ SINIRLARINI BELİRLEME VE HARİTALANDIRMA: ORTAÇAĞ'DA BİR BÖLGENİN SINIRLARINI ÇİZEBİLMENİN İMKANLARI VE SINIRLILIKLARI

Yunus ARİFOĞLU*

Arařtırma Makalesi

DOI: <https://doi.org/10.47088/utad.1495799>

Özet

Coğrafya gerek fiziki yapısı ve gerekse iklim koşulları dolayısıyla üzerinde barındırdığı insanı ve dolayısıyla toplumu biçimlendiren en önemli unsurların başında gelmektedir. İbn Haldun'un coğrafyanın tarih üzerinde etkisine dair teorisi aşikardır. Modern tarihçilerden Frye, klan, aşiret, kabile askeri ve diğer toplumsal örgütlemelerin coğrafyaya göre şekillendiğini ifade etmektedir. Tarih bir mekan üzerinde seyrettiğinden dolayı tarihsel coğrafya çalışmaları da bu minvalde önem kazanmaktadır. Horasan bölgesinin Ortaçağ'daki coğrafi sınırlarını belirlemek ve münasebette bulunduğu komşu bölgelerini tespit etmek, önemini anlamayı kolaylaştırmaktadır. Horasan'ın sınırları etrafında yer alan bölgeler baz alınarak kabaca belirlenebilir. Nitekim şimdiye kadar yapılan sınır tasnifleri de buna binaen oluşturulmuştur. Ancak bu tasniflerde sınırların net olarak nerede başlayıp nerede bittiği de belli değildir. Bu ihtiyaca cevaben yapılan bu çalışmada, Horasan'ın sınırları hem daha net hâle gelecek hem de bu minvalde bölgenin bir haritası hazırlanacaktır. Horasan'ın sınırları ve yerleşim birimlerinin yanı sıra çevresinde yer alan bölgelerin de haritaları yapılarak bölgenin konumu daha iyi şekilde ortaya çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bölge, Harita, Horasan, Ortaçağ, Sınırlar, Tarihsel Coğrafya.

DETERMINING AND MAPPING THE GEOGRAPHICAL BOUNDARIES OF KHORASAN: THE POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF DRAWING THE BORDERS OF A REGION IN THE MEDIEVAL

Abstract

Geography is one of the most important factors that shape the human and therefore the society it hosts, due to its physical structure and climatic conditions. Ibn Khaldun's theory of the influence of geography on history is obvious. Frye, states that clan, tribe, tribal military and other social organizations are shaped according to geography. Historical geography studies have gained importance in this respect, since history moves on a space. Determining the geographical boundaries of the Khorasan region in the Medieval and identifying the neighboring regions with which it is in contact makes easier to understand its importance. Borders of Khorasan can be roughly determined thanks to surrounding regions. The border classifications made so far have been created in this context. However, it is not clear where the boundaries begin and end in these classifications. In this study, which was carried out in response to this need, the borders of Khorasan clarified, and a map of the region prepared in this way. Additionally, the borders and

* Doç. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: ynsarfglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7931-8617

settlements of Khorasan, maps of the surrounding regions revealed the location of the region better.

Keywords: Borders, Map, Medieval, Historical Geography, Khorasan, Region.

Giriş

Bir coğrafyanın sınırlarını tespit edebilmek o coğrafyanın hem bu sınırlarla bölünme sebebini hem de önemini anlamasını kolaylaştırmaktadır. Horasan bölgesi de özellikle Ortaçağ'da mühim bir konuma sahipti. Bu sebeple de tarihsel coğrafyasının ve de sınırlarının doğru tespit edilmesi önem kazanmaktadır.

Horasan'a dair yaptığım ilk çalışmalarda bölgenin sınırlarını ana hatlarıyla çizmekle iktifa etmişim. Hem dönemin kaynaklarındaki hem modern çalışmalardaki kafa karışıklığından dolayı o dönem açısından yanıltıcı bir tanımlama yapmamak adına yeterince detaylara inememiş biraz da bundan çekinmişim. Bölge üzerine yapılan bazı çalışmalarda Horasan bölgesinin sınırları olabildikçe geniş çizilirken, kimilerinde ise bölgeye ait yöreler dahi yok sayılmıştır. Bu karışıklığa dönemin kaynakları kadar modern çalışmalar da yol açmıştır. Bölgedeki siyasi otoritelerin değişmesine bağlı olarak idari sınırlarının genişlemesi de doğal coğrafya sınırlarının nerede başlayıp bittiği noktasında yanıltıcı hususlardan birisidir. Misal, bazı çalışmalarda Gürgan/Cüzcan, Gazne, İsfahan gibi şehirler Horasan'a dahil edilmiştir. İslam coğrafyacıları Gazne'yi hangi başlık altında tasnif edeceklerine karar veremediklerinden dolayı, onu Horasan bölgesini anlattıkları kısımda zikretmeyi uygun bulmuşlardır. Yine Kumis ve Toharistan bölgelerinin de zaman zaman müstakil başlıklar altında işlenmiş olması, farklı bölgeler imiş gibi yanıltıcı bir algıya yol açmıştır. Bütün bu hususlar modern araştırmacıları yanıltmıştır.

Bu çalışma Ortaçağ İslam coğrafyacılarının sundukları veriler ışığında ve günümüzün harita teknolojisinden istifade edilerek hazırlandı. Çalışmada öncelikle bölgenin tarihsel coğrafi sınırlarının belirlenmesindeki imkanlar ve sınırlılıklar ele alındı. Ardından bu sınırlar, ilk olarak doğal coğrafya ve ikinci olarak ise mesafeler dikkate alınarak çizildi.

Ortaçağ'da Bir Bölgenin Sınırlarını Çizebilmenin İmkanları ve Sınırlılıkları

Ortaçağ'da bir mekanın tarihsel sınırlarını çizebilir miyiz sorusuna kolay yanıt verebilmek mümkün gözükmemektedir. Sorunların temelinde uzak bir zaman aralığının olması yatmaktadır. Sürekliliğin kesintiye uğraması da problemlerden birisini teşkil etmektedir. Siyasi ve idari faktörlerin değişmesi de böyle bir sınırı çizmeyi zorlaştırmaktadır. Farklı siyasi ve idari otoriteler tarafından idare edilen bölgedeki yer adları da bu ekseninde değişmiştir. Bu da sınırları tespit etmeyi güçleştirmektedir. Savaş, istila, kayıtlı dokümanına yok

edilmesi veya doğal akış karşısında korunamaması da problemi katmerleştirmektedir.

Horasan bölgesinin batısındaki iki çöl, güneyindeki dağlık alan, kuzey hattında Ceyhun nehri ile kuzeyindeki Oğuz çölü doğal sınırları teşkil etmektedirler. Ancak bu sınırlar lokal noktalardaki sınırları tespit etmeyi sağlamamaktadır. Bu sebeple Ortaçağ İslam coğrafyacılarının yerleşim birimleri arasında sundukları mesafeler önem kazanmaktadır.

Ortaçağ yol uzunluk ölçü birimleri bir mesafeden diğerine tahmini gidişi gösteren değerlerdir. Bu ölçü birimleriyle Ortaçağ'da yaşayan insanlar bir yerden başka bir yere ne kadar zaman süresi içerisinde gidebileceklerini az çok tayin edebilme imkanına sahiptiler. Ancak günümüz insanı için bunlar muğlak ölçülerdir. Dolayısıyla bu dönemde kullanılan fersah, menzil, merhale ve konak gibi ölçü birimlerinin tam anlamıyla ne kadar bir mesafeyi kapsadıklarını bilmek oldukça zordur. Burada ancak tahmini çıkarımda bulunulabilir. Bu muğlaklığa karşın mesafeler daha lokal alanların sınırlarını tespit etmeyi netleştirmede yardımcı olmaktadır.

Bütün bu zorluklara rağmen Ortaçağ'da Horasan'ın sınırlarını tespit etmemize yardımcı olacak veriler söz konusudur. Dönemin bölgeleri oluşturulduğunda doğal koşulların dikkate alınarak yapılmış olması bölgenin sınırlarını tespit etmede yardımcı öğelerdir. Çünkü Ortaçağ'da bölgelerin sınırlandırılmaları doğal coğrafya dikkate alınarak yapılmaktaydı. 10. yüzyıl İslam Coğrafyacıları bu bakımdan zengin referans sunmaktadırlar. Günümüz teknolojisiyle bu sınırları tespit edebilme imkanının olması da manzarayı netleştirmede yardımcı olmaktadır. Çalışmada bölgenin sınırlarını belirlerken ilk olarak doğal coğrafya ve ikinci olarak ise mesafeler dikkate alındı.

Doğal Coğrafya Üzerinden Sınırları Tespit Edebilmek

Horasan bölgesinin fiziki yapısı içerisinde özellikle sıra dağlar, çöller ve nehirler doğal coğrafyayı belirleyen öğelerdir. Bölgenin kuzey batısında sıradağlar yer almakta ve Hazar Denizi'nin güneyinden kuzey batıya doğru uzanan Elbruz dağlarıyla bitişmektedirler. Bunlar; Siyahkûh, Sefidkûh, Kopet, Bend-i Türkistan, Karadağ, Gülistan, Hazar Mescid ve Allah-u Ekber dağlarıdır. Horasan'ı Deylem ve Taberistan bölgelerinden bu sıradağlar ayırmaktadır. Söz konusu dağların doğusunda Horasan, batısında ise bu iki bölge yer almaktadır. Horasan'ın kuzey batıdaki doğal coğrafyası, ilgili sıradağlarla biçimlenmiştir.

Horasan'ın batısında ve güneyinde iki büyük çöl olan, Deşt-i Kevir ve Deşt-i Lut bulunmaktadır. Bunlardan Deşt-i Kevir, Hazar Denizi'nin altında bulunan sıradağların güneyinden başlamakta ve Kirman bölgesine kadar inmektedir. Bir diğeri olan Deşt-i Lut ise bu çölün altından devam ederek Sind bölgesine dek devam etmektedir. Horasan'ı İç İran'dan bu çöller ayırmaktadır.

Deşt-i Kevir çölü İç İran'da bir bölge olan Fars bölgesiyle Horasan arasında sınır teşkil ederken, Deşt-i Lut İran'ın güneydoğusunda yer alan Kirman bölgesiyle Horasan arasında ayırıcı olmaktadır. İstahrî çoğunlukla bunları Horasan çölleri olarak tanımlamaktadır. Yine Deşt-i Lut çölü Horasan'ın güney sınırlarının bir kısmını da belirlemektedir. Horasan'ın güneyinde bulunan Sind bölgesiyle bölge arasında söz konusu bu çöl dışında başkaca belirleyiciler vardır. Burada yer alan bir diğer sıradağlar da bölgenin doğal coğrafyasının oluşumunda etkili olmaktadır. Bu sıradağlar Horasan'ın güneydoğusuna uzanarak doğudaki sıradağlarla bitişmektedir. Horasan'ın güneyinde yer alan bir başka ayırıcı unsur Gur denilen dağlık alandır. Gur coğrafyasının zorluğu ve geç fethi de Horasan bölgesinden apayrı bir yer olduğunu göstermektedir. Bu coğrafya bambaşka insanların yaşadığı çok farklı bir dünya idi. Gur bölgesiyle birlikte yer alan; Kûh-i Binâlad, Kûh-i Âlâdağları, Elbruz-Pamir sıradağları bölgenin güney kısmındaki fiziki yapısını tamamlarlar.

Horasan'ın güneyinden gelen sıradağlar doğudakilerle birleşmekte ve güneydeki her iki sıradağ da meşhur Hindukuş ve Kûh-i Baba dağlarıyla birleşmektedirler. Horasan'ın güneydoğusunu ve doğusunu diğer bölgelerden ayıran bahsi geçen sıradağlardır. Bu dağların sarp geçitleri yolculuğun ağır seyir etmesine de yansımaktadır. Bölgenin diğer yerlerinde bir günde 30-35 km yol alınırken, burada yol mesafesi 20-25 kilometreye kadar düşmekteydi. Doğudaki sıradağlar ile Hindukuş ve Kûh-i Baba dağları güneydoğu ve doğudaki doğal coğrafyayı şekillendirmişlerdir.

Horasan'ın doğal coğrafyası kuzeydoğu ve doğudan ise Ceyhun Nehri ile belirlenmiştir. Horasan'ın kuzeydoğusundan başlayarak akan bu nehir, Aral Gölü'ne dökülmekte ve bölgenin bu yönlerdeki sınırını teşkil etmektedir. Ceyhun Nehri Ortaçağ'da hem debisi hem de yatak genişliğiyle doğudaki en büyük nehirlerden idi. Bu nehirde müsait mevsimlerde gemi ile taşımacılık dahi yapılmaktaydı. Bu nehir, Maverâünnehir bölgesiyle Horasan arasında keskin bir sınırı oluşturmaktaydı. Kuzeydoğudan bölgenin sınırı burada yer alan ve Merv şehrine bağlı Farab kasabasına dek uzanmaktaydı.

Horasan'ın kuzeyinde ise Oğuz Çölü yer almaktadır. Bu çöl Horasan ile Harizm bölgelerini birbirinden ayırmaktadır. Ancak burada Horasan'ın sınırlarının nerede bitip, Harizm bölgesinin nerede başladığıyla ilgili muğlaklık söz konusudur. Yapılan haritada Horasan'ın kuzeydoğusundaki bir yerleşim birimi olan Farab'dan yine bölgenin kuzey batısında bulunan bir diğer yerleşim birimi olan Ribat-ı Ferave'ye doğrusal bir çizgi uzanmaktadır. Elbette sınırların bu ölçüde keskin bir çizgiyle ayrılamayacağı ortadadır. Burada çölde yer alan ve Horasan'a yakın belirsiz yerleşim birimlerini bölgeye dahil etmede bir beis olamayacağından hareketle kuzey sınırlarını bu minval üzere çizmenin uygun olacağı kanaati hasıl oldu. Yine burada İslam coğrafyacılarının verdiği bazı

yerleşim birimleri bulunmakta ancak bugün bunları tespit etmek oldukça zordur. Bir örnekten hareketle kuzeydeki sınırların nereye kadar uzanabileceğine dair ihtimaller değerlendirilmeye çalışıldı. Misal, Merv ile Oğuz Çölü'nde yer alan bir köy olan Kuşmihen arasında 5 fersah olduğu belirtilmektedir. Buradaki fersahın kilometreyi belirleyici olmaktan ziyade varış mesafesi anlamına geldiği düşünüldüğünde (bir fersah yol 35 km olarak hesaplanmıştır) yaklaşık 175 kilometre gibi bir mesafenin gidildiği görülmektedir. Bu ise bölgenin kuzeydeki sınırlarının Merv'den başlayarak Oğuz Çölü'ne doğru 175 km derine gittiğini göstermektedir. Yine de bölgenin kuzey sınırlarını çizerken biraz daha temkinli yaklaşılarak belirlenmeye çalışıldı.¹

Hülasa, Horasan'ı çevreleyen kuzey, kuzeybatı ve güney, güneydoğu fiziki yapıları ile doğu ve kuzeydoğuda yer alan nehir bölgenin coğrafyasının doğal hinterlandını teşkil etmiştir.

Doğal coğrafyayı esas alarak kabaca Horasan'ın sınırları şöyle çizilebilir; Kuzeyinde Hârizm toprakları, Kuzey batısında Deylem, Taberistan ve bu bölgenin bir şehri olan Gürgan/Cüzcan ve ona bağlı yerleşim birimleri bulunmaktadır. Batısında Fars bölgesi ve güney batısında Kirman yer almaktadır. Güneyinde Kirman toprakları, Sind bölgesi ve Gur Dağlık alanı bulunmaktadır. Güneydoğusunda sıradağlarla çevrili Hint toprakları ve doğusunda Huttel bölgesi yer almaktadır. Kuzeydoğusunda Huttel ile birlikte Maverâünnehir doğusunda sadece Maverâünnehir bulunmaktadır.²

Mesafeler Üzerinden Sınırları Tespit Edebilmek

Mesafeler daha lokal alanların sınırlarını tespit etmeyi netleştirmektedirler. Dönemin mesafe ölçülerinin standart olmaması bu açıdan önemli bir sorun olarak göze çarpmaktadır. Merhale, fersah, konak ve menzil gibi mesafe ölçümleri yeterli bir veri sağlamamaktadır. Bundan dolayı bu bölgeler arasında günümüz mesafe ölçüleriyle çaprazlama bir sağlama yapılmaya çalışılmıştır. Ancak bunun da bizi yanıltabilecek yönleri vardır. Çünkü günümüzün bu mesafe ölçüleri günümüzün imkan ve koşulları ekseninde oluşmuştur. Bütün bunları da dikkate alarak ihtiyatlı bir şekilde

¹ İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967, 256 vd; İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Sûretü'l-Arz*, haz. E.J. Brill, Leiden 1939, 426 vd; Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992, 293-295 vd; Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi, Eski Çağlardan İskender'in Seferine Kadar*, TTK. Yayınları, Ankara 1948, 2; W.B. Fisher, "The Land of Iran, Physical Geograpyh", *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, New York 1968, I, 62-68; Richard Nelson, Frye, *The Heritage of Persia*, Mazda Publishers, California 1993, 8; Maurice Lombart, *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezh Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 2002, 57; H. Bobek, "Vegetation", *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, New York 1968, I, 289.

² İstahrî, 253; *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, 56; İbn Havkal, 426.

öncelikle ana şehirler arasında, onlara bağlı şehir ve kasabalar arasında dönemin mesafeleri verilmeye sunulmuş ve ardından modern imkanların sunduğu imkanlar ekseninde bunlar belirlenmeye çalışılmıştır.

Yol mesafelerini tespitinde kervanların 1 günlük kat ettikleri mesafe dikkate alınarak belirlendiği anlaşılmaktadır. Bir günlük yolun bazen gün doğumundan batımına kadar, bazen de bundan daha az bir zamanı kapsadığını dikkate almak gerekmektedir. Bu dönemde yol mesafelerini hesaplamak için, dönemin uzunluk ölçüleri olan, merhale,³ menzil/konak⁴ ve fersah gibi standart olmayan birimler kullanılmıştır. Bazen de menzil yerine “bir günlük yol” ifadesi tercih edilmiştir. Merhale, eskiden bir yolcunun sekiz saatte aldığı yol idi. Menzil, iki konak arasında yolculuk, bir günde alınan yol için kullanılan ifadedir. Horasan bölgesinde “bir atın bir saatlik yolu” bir fersah idi. Bölgede bu yaklaşık 6 km’ye tekabül etmektedir. Mil olarak üç mil, yani 5.570 km’ye tekabül etmektedir.⁵ Ancak bu ölçü birimleri günümüzle mukayese edildiklerinde farklı sonuçlarla karşılaşılmaktadır. İslam Coğrafyacılarında Merv-Herat arası 12 fersah olarak verilmektedir.⁶ Hinz’a göre⁷ bir fersah yaklaşık 6 km, bu durumda 12 fersah, 72 km yapmaktadır. Oysa günümüz mesafe ölçülerine bakıldığında Merv-Herat arasında kuş uçuşu 363 km vardır. Ortaçağ’da her ne kadar patika yollardan gidildiği ve bunun mesafeyi kısaltıcı bir etki yaptığı göz önüne alınsa bile, bu kuş bakışı bir mesafeden daha kısa olamaz. Hatta yolun hep düz olmadığı, geçişi zor bölgelerin de olduğu hesaba katıldığında bu mesafenin daha fazla bile olacağı görülmektedir. Bu durumda Ortaçağ’daki bütün mesafelerin aslında gün odaklı olduğu anlaşılmaktadır. 12 fersah, 12 günde bir varış mesafesini göstermektedir. Burada fersahın da kilometre ile mukayese edilemeyeceği görülmektedir. Bütün bunlara binaen 12 fersahın, 12 gün yol anlamına geldiği ve günde yaklaşık 30 kilometreye aşkın bir yol gidildiği görülmektedir.

Merv-Amuderya arasında 6 merhale vardır.⁸ Günümüzde bu iki mesafe arasındaki uzaklık 212 km, bu 6’ya bölündüğünde yaklaşık 35 km yapmaktadır. Bu da bu mesafelerin hiçbir şekilde standart olmadıklarını göstermektedir. Dolayısıyla bunların uzunluk ölçüm birimleri olmaktan ziyade bir yerden diğerine ne kadar sürede gidildiğini gösteren ölçü birimleridir. Günümüzde bu

³ “Merhale”, TDK Sözlüğü. <https://sozluk.gov.tr/>

⁴ “Menzil”, TDK Sözlüğü. <https://sozluk.gov.tr/>

⁵ Yusuf Hallaçoğlu, “Fersah”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XII, 412; “Fersah”, TDK Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>

⁶ Ya’kûbî, *el-Buldan*, Darü’l-Kitabi’l-İlmiyye, Beyrut 2002, 278-280; Kudâme b. Cafer, Ebu’l-Ferec el-Bağdadî, *Kitabu’l-Haraç ve Sinaatu’l-Kitâbe*, thk. Fuat Sezgin, Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt 1986, 202, 211.

⁷ Walter Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Maramara Üniversitesi Fen-Edebiyat Yayınları, İstanbul 1990, 76.

⁸ Ya’kûbî, 280; Kudâme b. Cafer, 202, 211.

bir yerden bir yere kaç saatte gidildiği sorusuna verilen cevapla aynı anlamı taşımaktadır. Yirmi yıl öncesinde iki şehir arasında yol mesafesinde gidilen saat ile bugün arasında önemli ölçüde bir fark vardır. Güncel zamanda bile gidilen yolun niteliğine göre bu saat farkı da değişmektedir. Ankara-Adana veya İstanbul-İzmir arasında tercih edilen yola göre varış saati de değişmektedir.

Modern zamanda İç Asya'ya bir kervan yolculuğu yapan Galsan Tschinag'ın Kervan adlı eserinde 62 günde iki bin kilometre yol alındığı görülmektedir. Bu, yaklaşık olarak günde 32 kilometreye denk düşmektedir.⁹ Bu bakımdan bir günlük yolun 30 ile 40 kilometre arasında değiştiği söylenebilir. Burada temelde geçilen coğrafyanın zorluğu ve kolaylığı yolu kısaltmakta veya uzatmaktadır. Yine güvenliğe bağlı olarak yolun uzayıp kısılması da söz konusudur.

Kaynaklar Nîşâbûr-Merv ile Nîşâbûr-Herat arasını 10 fersah olarak vermektedir.¹⁰ Günümüzde kuş uçuşu Nîşâbûr-Merv arasında 312 km, Nîşâbûr-Herat arasında 366 km vardır. Nîşâbûr-Merv arasında günlük 32 kilometreyi aşarken, Nîşâbûr-Herat arasında bu, 35 kilometrenin üzerinde seyretmektedir.

Dağlık bölgelerinde bu mesafenin değiştiğini gösteren veriler de bulunmaktadır. Bâmiyân-Gazne arasında 8 merhale vardır. Bu günümüzde 150 km yapmaktadır. 8 merhaleye bölündüğünde ortalama 19 km yol mesafesi anlamına gelmektedir. Bu da yol mesafesinin coğrafyanın zorluğuna göre değiştiğini göstermektedir. Yine Belh-Bâmiyân arası 10m, 230 km, $230/10=23$ km, Belh-Bedeşân 13m, 350 km, $350/13=26$ km olarak görülmektedir. Belh-Tirmiz arası iki günlük yol olarak verilmektedir. Bu günümüzde 67 kilometreye tekabül etmektedir. Burada yaklaşık bir günlük yolun 33 km olduğu görülmektedir.¹¹

Bütün bunlara binaen Ortaçağ'daki bir yerden bir başka yere varışı ifade eden bu mesafelerin standart olmadığı, coğrafyanın zorluğuna göre değiştikleri ve ortalama bir değeri belirttikleri söylenebilmektedir.

Haritalandırma

Horasan'ın doğal coğrafyası ve yerleşim birimleri arasındaki mesafeler dikkate alınarak bölgenin sınırları daha da detaylandırılabilir ve buna göre bir harita çizilebilir. Horasan'da dört ana şehir ve bunlara bağlı yerleşim birimleri vardır. Bu şehirlerden her biri bölgenin farklı bir yöresindedir. Nîşâbûr bölgenin batısında, Merv kuzeyinde, Herat güneyinde, Belh ise doğusunda yer almaktadır. Bu şehirlere bağlı yerleşim birimlerini, mesafelerini ve bölgenin

⁹ Yasemin Bayraktar-Cafer Gariper, "Bir Göç Anlatısı: Galsan Tschinag'ın Kervan'ı", *ECLSS International Conference Economics-Soscial Sciences*, 28-29 July, 2020 Poland, 8.

¹⁰ Ya'kûbî, 278.

¹¹ İbn Hurdâzbih, Ebu Kasım b. Abdullah, el-Mesalik ve'l-Memalîk, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967, 173; İstahrî, 224.

coğrafyasına uyumu dikkate alınarak bölgenin sınırlarını detaylandırma imkanı vardır. Bu hususlara bağlı olarak Horasan'ın net bir haritasının ortaya çıkarılmasının gayretinde olunacaktır.¹²

Horasan'ın batısında yer alan ana şehir Nîşâbûr'dur. Buradaki yerleşim birimleri Nîşâbûr'a bağlı idi. Fars bölgesinde bulunan Rey şehrinde Horasan'a geçişte bölgenin öne çıkan ilk şehri Damgan'dır. Bu şehir bölgenin kuzeybatısındaki doğal coğrafyayı belirleyen sıradağların güneyinde, Horasan'ın iklim yapısına uyumlu bir yerde yer almaktadır. İç İnan'dan çölden geldiğinde ise Horasan'ın ilk yerleşim birimi, Belazuri'ye göre¹³ bölgenin batı kapısı olan Tabes (bugün Tebes olarak bilinir) kasabası yer almaktadır. Tabes'ten kuzeyden güneydoğuya doğru bir çizgi halinde bir dizi yerleşim birimi yer almaktadır. Bu hat, bölgenin en güneyinde yer alan Herat'a bağlı bir şehir olan Ferah'a İsfizar'a ve ona bağlı Herat toprakların yer alan Dereh'e kadar uzanmaktadır. Bu hat içerisinde kalan bu yerleşim birimleri de Horasan'a dahildir. Bu hat üzerinde yer alan Bircend gibi şehirler İslam coğrafyacıları tarafından da bölgeye dahil edilmektedir. Burada yer alan adı verilmeyen veya bugün isimleri değişen bazı yerleşim birimlerinin bölgeye dahil edilmesi tabiidir.

Damgan'dan başlayarak sıradağların altından bölgenin kuzeyine doğru giden hat içerisinde Bistam, Cacerm ve Bucnurd şehirleri yer almaktadır. Nîşâbûr'a bağlı en kuzeybatıdaki şehir Bucnurd'dur. Bu şehre bağlı yerleşim birimleri de bölgenin coğrafyasına uyumu bağlamında dahil edilmişlerdir. Bu şehirden Merv'e bağlı kuzeybatıdaki Ribat-ı Ferave şehri yer almaktadır. Bu iki şehir arasındaki yerleşim birimlerinin doğal olarak Horasan'dan sayılması gerekir. Böylece Horasan'ın kuzey batısından başlayarak, batısına ve güneyine doğru olan şehirler ve buna bağlı olarak ise sınırları belli olmaya başladı. Bölge haritasının kuzey batısı ve batısı bu hususlar dikkate alınarak çizilmeye çalışıldı.

Horasan'ın güneydeki en büyük şehri Herat'tır. Buraya bağlı güneyde yer alan şehir Ferah'dır. Ancak bölgenin güney sınırları bu kasabayla sınırlı değildir. Ferihrud ırmağı da Herat yöresinde yer almaktadır. Bu ırmak boyunca uzanan ve buraya bağlı yerleşim birimleri de yer almaktadır. En güneyde İsfizar ve Dereh kasabaları yer almaktadır. Bölgenin güney sınırları Sind'e bağlı Zabul'e kadar uzanmaktadır. Güney sınırlarında esas zorluk, bölgeyi Gur'dan ayırmakta yatmaktadır. Burada Ferah-Bâmiyân arasında kuzeydoğudan güneydoğuya uzanan çapraz bir hat dikkate alındı ve burada yer alan Herat yöresine düşen yerleşim birimleri bölgeye dahil edilirken, Kandehar'a yakın yerler dışarıda bırakıldı. Gene bu hatta dağlık Gur bölgesi dışarıda bırakılarak Gur yönündeki güney sınırları belirlenmeye çalışıldı. Buradaki sınır, Bâmiyân-Herat ve Herat-

¹² İbn Hurdâzbih , 18, 23-25, 32-34, 36-37; İstahrî, 254, 257, 263, 270, 275-276, 278-279, 284-286; İbn Havkal, 427, 429, 430, 433, 454; Makdisî, 51, 285, 300, 312, 321, 351.

¹³ Belazûrî, *Fütühü'l Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, 584-585.

Ferah çizgisi ile onlara yakın yerler öne çıkarılarak çizildi. Bölgenin güneydoğu sınırı, Bâmiyân'dan Pençir'e bir çizgi çekilerek oluşturuldu. Bölgenin haritası çizilirken bu iki yerleşim birimi arasındaki kasabalar bölgeye dahil edilerek bir sınır hattı oluşturuldu.

Horasan'ın doğusundaki ana şehir Belh'tir. Buraya bağlı yerleşim birimi olan Bedehşân en doğuda yer alan şehirdir. Cirm/Cerm kasabası ise Bedehşân'a bağlı olup bölgenin en doğu sınırındaki yerleşim birimini teşkil etmektedir. Kuzeydoğuda ise Fezabad ve Rustak kasabaları sınırı teşkil etmektedirler. Her iki yer de İslam coğrafyacıları tarafından Horasan'da gösterilmektedir. Rustak ise bölgenin doğudaki sonu şeklinde tasnif edilmektedir. Ceyhun Nehri'nin hemen bu kasabanın üzerinden bir hat çizmesi buradaki sınırı netleştirmektedir. Bölgenin doğu sınırında son yerleşim yeri olarak Cirm, kuzeydoğusunda ise Rustak dikkate alınarak haritadaki sınırlar buna göre belirlendi. Kuzeydoğudan başlayarak Ceyhun Nehri'nin batısına düşen şehirler Horasan'a dahildir. Kuzeydoğuda Rustak'tan başlatılan sınırlar Farab'a kadar Ceyhun Nehri kıyısı boyunca haritada işlendi. Buradaki sınırlar nehirden dolayı oldukça belirleyici oldu.

Horasan'ın kuzeyindeki ana şehir Merv'dir. Yapılan haritada Horasan'ın kuzeydoğusundaki bir yerleşim birimi olan Farab'dan yine bölgenin kuzey batısında bulunan bir diğer yerleşim birimi olan Ribat-ı Ferave'ye doğrusal bir çizgi bulunmaktadır. Burada çölde yer alan ve Horasan'a yakın belirsiz yerleşim birimleri bölgeye dahil edilerek kuzey sınırları bu minval üzere çizildi. Yine burada İslam coğrafyacılarının verdiği yerleşim birimleri de dikkate alınarak kuzey sınırı belirlenmeye çalışıldı. Bu sebeplere binaen kuzeydeki sınırlar Merv'in en kuzeydoğusundaki bir şehri olan Farab'dan başlatılarak Merv'e bağlı Kuşmihen köyüne doğru uzatıldı. Buradan ise en kuzeybatıdaki Ribat-ı Ferave'ye kadar bir hat çizilerek bölgenin kuzey sınırları belirlendi. Horasan'ın kuzey sınırları bu hususlar dikkate alınarak haritaya çizildi.¹⁴

Yapılan haritada Horasan bölgesinin sınırlarının tespitiyle birlikte, bölgedeki önemli yerleşim birimleri de harita üzerine işlenmiştir. Ayrıca Çin'in Şian şehriden başlayıp Horasan'dan Bağdad'a giden Ana İpek Yolu ile tali yollar da haritaya eklenmiştir. Bu harita hem bu çalışmada yayınlanacak hem de dijital olarak google üzerinden paylaşımına açılacaktır.¹⁵

¹⁴ Ya'kûbî, 55-56, 278-280; İbn Hurdâzbih , 18, 23-25, 32-34, 36-37, 173; İstahrî, 224, 254, 257, 263, 270, 275-276, 278-279, 284-286; İbn Havkal, 427, 429, 430, 433, 454-457; Kudâme b. Cafer, 202, 211; Makdisî, 51, 285, 300, 312, 321, 351.

¹⁵ <https://www.google.com/maps/d/u/0/edit?mid=194y17nq14fku9WG627-8FezD-f53flo&ll=34.51761689686014%2C76.7437551&z=5>,
https://earth.google.com/web/@35.63810186,76.70177687,5074.11127793a,4739267.98159546d,30y,0h,0t,0r/data=MikKJwolCiExOTR5bDducWw0ZklrdTlXRzYyNy04RmV6RC1mNTNmbG8gAjoDCgEw?a_uthuser=0

Tartışma ve Sonuç

Horasan bölgesi doğal bir coğrafyanın neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bölgenin fiziki yapısı, sıra dağlar, çöller ve nehirler ile belirlenmiştir. Horasan'ı çevreleyen kuzey, kuzeybatı ve güney, güneydoğu fiziki yapıları ile doğu ve kuzeydoğuda yer alan nehir bölgenin coğrafyasının doğal hinterlandını teşkil etmiştir.

Bu çalışmada Ortaçağ yol uzunluk ölçü birimlerinin bir mesafeden diğerine tahmini gidişi gösteren değerler olduğu ortaya konulmuştur. Bunların Ortaçağ'da yaşayan insanlar için bir anlam ifade ettiği ancak günümüz insanı için muğlak kaldığı görülmektedir. Bunların uzunluk ölçüm birimleri olmaktan ziyade bir yerden diğerine ne kadar sürede gidildiğini gösteren ölçü birimleri oldukları anlaşılmaktadır. Bu ölçü birimleri günümüzle mukayese edildiklerinde farklı sonuçlarla karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla Ortaçağ'daki bütün bu mesafelerin aslında güne odaklı olduğu anlaşılmaktadır. Misal, 12 fersah, 12 günde bir varış mesafesini göstermektedir. Bu nedenle de fersahın da kilometre ile mukayese edilemeyeceği ortadadır. Günde yaklaşık 30 kilometreyi aşkın bir yol gidildiği söylenebilir. Dağlık bölgelerinde bu mesafe değişmektedir. Bâmiyân-Gazne arasındaki mesafe buna örnektir. Bu da yol mesafesinin coğrafyanın zorluğuna göre değiştiğini göstermektedir. Hasılı Ortaçağ'da bir yerden bir başka yere varışı ifade eden bu mesafelerin standart olmadığı, coğrafyanın zorluğuna göre değiştikleri ve ortalama bir değeri belirttikleri söylenebilmektedir.

Horasan'ın batısında yer alan yerleşim birimlerinden Damgan'dan, Tabes'e ve buradan kuzeyden güneydoğuya doğru bir çizgi halinde bir dizi yerleşim birimi sınırlara dahil edilerek Ferab'a kadar uzatılmış ve bölgenin batı ve güneybatı sınırları tespit edilmiştir. Damgan'dan başlayarak sıradağların altından bölgenin kuzeyine doğru giden hat içerisinde Bistam, Cacerm ve Bucnurd şehirleriyle sınır hattı çizilmiştir. Bölge haritasının kuzey batısı ve batısı bu hususlar dikkate alınarak çizilmeye çalışılmıştır.

Horasan'ın güney sınırları Sind'e bağlı Zabul'e kadar uzatılmıştır. Güney sınırlarında bölgeyi Gur'dan ayırmak için Herat-Bâmiyân arasında uzanan hat dikkate alınmış ve ardından dağlık Gur bölgesi dışarıda bırakılarak Gur yönündeki güney sınırları belirlenmiştir. Bölgenin güneydoğu sınırı, Bâmiyân'dan Penchir bir çizgi çekilerek oluşturulmuştur. Bölgenin haritası çizilirken bu iki yerleşim birimi arasındaki kasabalar bölgeye dahil edilerek bir sınır hattı oluşturulmuştur.

Horasan'ın en doğusundaki sınırı buradaki son yerleşim yeri olarak Cirm, kuzeydoğusunda ise Rustak dikkate alınarak haritadaki sınırlar buna göre

belirlenmiştir. Kuzeydoğuda Rustak'tan başlatılan sınırlar Farab'a kadar Ceyhun Nehri kıyısı boyunca haritada işlenmiştir.

Horasan'ın kuzeyindeki sınır, Farab'dan yine bölgenin kuzey batısında bulunan bir diğer yerleşim birimi olan Ribat-ı Ferave'ye doğrusal bir çizgiyle belirlenmeye çalışılmıştır. Kuzeydeki sınırlar Merv'in en kuzeydoğusundaki bir şehri olan Farab'dan başlatılarak Merv'e bağlı Kuşmihin köyüne doğru uzatılmıştır. Buradan ise en kuzeybatıdaki Ribat-ı Ferave'ye kadar bir hat çizilerek bölgenin kuzey sınırları belirlenmiştir. Horasan'ın kuzey sınırları bu hususlar dikkate alınarak haritaya çizilmiştir.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Çalışma tek yazarlı olduğundan yazarın katkı oranı %100'dür.

Çıkar Çatışması

Çalışmada çıkar çatışması oluşturabilecek herhangi bir durum bulunmamaktadır.

Kaynakça

Bayraktar, Yasemin-Gariper, Cafer, "Bir Göç Anlatısı: Galsan Tschinag'ın Kervan'ı", *ECLSS International Conference Economics-Social Sciences*, 28-29 July, 2020 Poland.

Belazûrî, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar, *Fütühü'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Bobek, H. "Vegetation", *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, New York 1968.

Fisher, W.B. "The Land of Iran, Physical Geograpyh", *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, New York 1968.

Frye, Richard Nelson, *The Heritage of Persia*, Mazda Publishers, California 1993.

Günaltay, Şemsettin, *İran Tarihi*, Eski Çağlardan İskender'in Seferine Kadar, TTK. Yayınları, Ankara 1948.

Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

Hinz, Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Maramara Üniversitesi Fen-Edebiyat Yayınları, İstanbul 1990.

İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, haz. E.J. Brill, Leiden 1939.

İbn Hurdâzbih , Ebu Kasım b. Abdullah, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967.

Hallaçoğlu, Yusuf, "Fersah", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995.

Kudame B. Cafer, Ebu'l-Ferec el-Bağdadî, *Kitabu'l-Haraç ve Sinaatu'l-Kitâbe*, thk. Fuat Sezgin, Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt 1986.

Lombart, Maurice, *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 2002.

Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekalim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992.

Yakûbî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Cafer, *el-Buldan*, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

TDK Sözlüğü. <https://sozluk.gov.tr/>

TDK Sözlüğü. <https://sozluk.gov.tr/>

<https://www.google.com/maps/d/u/0/edit?mid=194yl7nql4flku9WG627-8FezD-f53flo&ll=34.51761689686014%2C76.7437551&z=5>

Ekler

Tablo 1

Horasan Bölgesindeki yerleşim birimleri arasındaki mesafelerin bir mukayesesi

Horasan yerleşim birimleri arasındaki mesafeler			
Yerleşim birimleri	Fersah/Menzil/	Km	Ortalama günlük
Merv-Farab	6f	225	37.5
Nîşâbûr-Serahs	6f	213	35.5
Nîşâbûr-İsferayin	5f	152	30.5
Nesa-Ribat- Ferave	4f	140	35
Belh-Bâmiyân	10m	230	23
Bâmiyân-Gazne	8m	150	19
Belh-Bedeşân	13m	350	26
Nîşâbûr-Tus	3f	75	25
Nîşâbûr-Nesa	6f	205	34.5
Nîşâbûr-Merv	10f	318	32
Nîşâbûr-Herat	10f	360	36
Belh-Serahs	5f	260	52
Bedeşân-Tirmiz	13k	319	24.5
Bedeşân-Aral Gölü	42m	1400	33
Endarab-Hulm	7 günlük yol	175	25
Merv-Ebiverd	6f	210	35
Ebiverd-Nesa	4f	140	35
Belh-Tirmiz	İki günlük yol	67	33.5

Harita 1¹⁶

Harita 2

¹⁶ Bu haritalar Horasan Bölgesi'nin Ortaçağ'daki sınırlarını göstermektedir. Söz konusu haritalar İslam coğrafyacılarının verdiği bilgiler ışığında ve Google Earth teknolojisi kullanılarak tarafımdan hazırlandı.